

ի վերջո, մշակույթին հանգեցնելը) նկատելի է նույն ժամանակներում ստեղծված մեկ այլ վիպական գլուխգործոցի՝ Հերման Հեսսեի «Հուլունքախաղում», որտեղ կարծես մանրամասնորեն կողավորված և նախանշված են եվրոպական մշակույթի ապագա լեզուն և ճանապարհները: Պատահական չէ այդ վեպի հետ «Դոկտոր Ֆաուստուսի» նմանության մասին թ. Մանի անկեղծ խոստովանությունը⁹:

ФИЛОСОФСКАЯ ТРИЛОГИЯ ТОМАСА МАННА

А. Г. Аракелян

В статье впервые делается попытка рассмотрения романов “Волшебная гора”, “Овсеп и его братья” и “Доктор Фауст” знаменитого немецкого писателя Томаса Манна в качестве одной философской трилогии, в которой первая представляет философию человека, вторая – философию истории, а третья – философию культуры.

THE THREE PHILOSOPHIC WORKS BY THOMAS MANN

A. A. Arakelyan

“The Magic Mount”, “Hovsep and his Brothers”, “Doctor Faustus”, written by the famous German writer, are being studied for the first time as works that have common philosophic approaches: the first one is the philosophy of a man, the second is the history of philosophy and the third is culture.

ԵՐԿՎՈՐՅԱԿՆԵՐԻ ՀԱՎԱՏԱԼԻՔԻ ՈՒ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔԻ ՀԵՏՔԵՐՈՆ ՀԱՅՎԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՀԻՆ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐՈՒՄ

Լ. Խ. ՂՈՒՋՅԱՆ

Քանասիրական գիտությունների թեկնածու

Նախնադարյան ժամանակաշրջանում ապրած ցեղերի կրոնական պատկերացումների մեջ գոյություն է ունեցել նաև Երկվորյակ աստվածությունների պաշտամունք, որը համընդհանուր է եղել մարդկային պատմության այդ ժամանակաշրջանի համար և բավականաչափ վաղ է ծագել Հայկական Լեռնաշխարհում: Հիշյալ աստվածությունների պաշտամունքը Հայկական Լեռնաշխարհում ի

⁹ «Շվեյցարիայից եկան Հերման Հեսսեի «Հուլունքախաղի» երկու հատորները»: - գրում է Թոմաս Մանը,- ես մի անգամ չէ, որ ասել եմ, թե այդ արձակը մոտիկ է ինձ իբրև իմ մարմնի մաս: Հիմա տեսնելով կտավը ամբողջությամբ, ես գրեթե սարսափեցի նրա նմանությունից այն բանի հետ, ինչ համակել էր անձամբ ինձ»: Տես՝ **Т. Манн**, Собр. соч, т. 10, 249:

հայտ է եկել հնուց ի վեր և հազարամյակներ հարատևել է տեղաբնիկ ցեղերի հավատալիքների ու կրոնական պատկերացումների մեջ:

Շուրջ երկու դար տևած դիտարկումների արդյունքներից պարզվել է, որ պատմական Հայաստանի գրեթե ողջ տարածքը սփռված է երկվորյակների տարաբնույթ մշակութային արժեքներով: Եվ այդ ժամանակներից մեզ հասած ինչպես նյութական մշակույթի մնացորդները, այնպես էլ հայ ժողովրդական բանահյուսության և ազգագրության հարուստ տվյալները հնարավորություն են տալիս պատկերացում կազմելու Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկների հավատալիքներում առկա երկվորյակների պաշտամունքի մասին:

Բազմաթիվ ուսումնասիրություններ ցույց են տալիս, որ հին ժամանակներում Հայաստանում (և ոչ միայն Հայաստանում) ապրող բնիկները երկվորյակ աստվածություններին վերագրել են արարչական զորություն, նրանց պաշտել են որպես բնության զարթոնքի, բարիքներ ստեղծող գերբնական ուժերի: Եվ բազմաթիվ առարկաների վրա, ինչպես նաև հայկական ժայռապատկերներում արդեն նկատելի է զույգերի մարդակերպությունը:

Այս տեսակետից մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում մ.թ.ա. II-I հազ. Գեղամա և Սյունյաց լեռների ժայռապատկերներում հանդիպող կողք կողքի փորագրված երկու մարդակերպ էակները՝ կենդանիներ ու լուսատուներ խորհրդանշող երկրաչափական նշանների միջավայրում կանգնած¹, ինչպես նաև Սամթավրոյի (Վրաստան) դամբարաններից պեղված մ.թ.ա. XI-X դդ. բրոնզե գոտիների մանրապատկերներում առկա երկվորյակները՝ դարձյալ երկնային լուսատուներ ու երևույթներ խորհրդանշող կենդանիների ու մարդկային կերպարների (Աղեղնավոր) միջավայրում՝ տարբեր արարքներով²:

Սյունիքի մեկ այլ ժայռապատկերում մարդակերպ այս զույգի հետ հանդես են գալիս նաև «մարդ» նախնադարյան գաղափարագրի՝ իրար մոտ դրված երկու նշան, որոնք, ըստ հնագետ Յ. Իսրայելյանի, կրկնվում են ուրարտական նշանագրերում, հայկական նշանագրերի ցուցակներում՝ գլխիվայր շրջված ձևով³:

Յ. Մարտիրոսյանը նախնադարյան և ուրարտական նշված զույգ գաղափարագրերը մեկնաբանում է իբրև երկվորյակի նշաններ⁴, իսկ ըստ Յ. Իսրայելյանի՝ մարդակերպ այս զույգ պատկերները երկվորյակ աստվածություններ են, որոնց պաշտամունքը տարածված է եղել և՛ բրոնզեդարյան Հայաստանում, և՛ Հին աշխարհի շատ երկրներում⁵:

Երկվորյակների պաշտամունքը կապված է եղել անձրևի, ջրային տարերքի, խոնավության, ամպրոպի ու կայծակի ըմբռնումների հետ, և այդ է պատճառը, որ նախնադարյան բնացեղերից մի քանիսը (բարոնգներ, կվակուիտլ) երկվորյակ-

¹ Տե՛ս **Կարախանյան Գ., Սաֆյան Պ.**, Սյունիքի ժայռապատկերները, Երևան, 1970, էջ 30:

² Տե՛ս **Մարտիրոսյան Յ. Ա.**, Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Երևան, 1981, էջ 75:

³ Տե՛ս **Իսրայելյան Յ. Ռ.**, Երկվորյակների պաշտամունքի հետքերը հին Հայաստանում, ՊԲՀ, 1980, N3, էջ 216:

⁴ Տե՛ս **Մարտիրոսյան Յ. Ա.**, Հայաստանի նախնադարյան նշանագրերը և նրանց ուրարտա-հայկական կրկնակները, Երևան, 1973, էջ 31:

⁵ Տե՛ս **Իսրայելյան Յ. Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 216:

ներին համարել են «երկնքի զավակներ», որոնք օժտված են անձրև բերելու հմայական զորությամբ: Նման զորությամբ են օժտված նաև հնդկական Աշվիններն ու հունական Դիոսկուրները:

Բրիտանական Կոլումբիայում երկվորյակներին դիմել են քամու և անձրևի մասին աղոթքով և քամին համարել են «երկվորյակների շունչ», իսկ բարոնգները երաշտի ժամանակ երկվորյակներ ծնած մորը ցողել են ջրով, ջուր են ցայել նաև մեռած երկվորյակների գերեզմաններին և նրանց թաղել են լճափներին⁶:

Հայկական էպոսի ջրածին երկվորյակներն ու նրանց ժառանգները զորանում են առասպելական կաթնաղբյուրի ջուրը խմելով կամ այդ ջրում լողանալով, իրենց տունը կամ բերդը շինում են հզոր ջրի ակունքին:

Ջրային տարերքի դրսևորումն առկա է նաև հայկական վաղ միջնադարյան «Տարոնի պատերազմ» էպոսում Դեմետրի և Գիսանեի գրույցներում, որոնց արձաններն ու պաշտամունքը նրանց զավակները հաստատում են Քարքե լեռան վրա՝ Իմնակնյա կոչված տեղում (ինն աղբյուրներ): Ջրային տարերքի հետ են կապված նաև հայ միջնադարյան երգերում հանդիպող «Սև թանաք» երկու կտրիճները կամ «Թուխ Մանուկները», որոնք, ըստ ավանդական պատկերացումների, բնակվել են բարձր տեղերում, լեռնային գետակների մոտ:

Գեղամա և Սյունյաց լեռների ժայռապատկերներում շեշտված են երկվորյակների թևերը, որոնք երկար են, շարժուն, իսկ ոտքերը՝ կարճ կամ առհասարակ բացակայում են (նկ. 1,2), ինչն էլ ենթադրել է տալիս, որ երկվորյակներն իրենց գլխավոր գործառույթը կատարել են ձեռքերով⁷:

Նկ. 1

⁶ Штернберг Л. Я. Античный Культ близнецов при свете этнографии, "Сборник музея антропологии и этнографии", т. III, Петроград, 1916, с. 155-156.

⁷ Կոլումբիացի կվակուիտլ ցեղի հավատալիքներում երկվորյակ մանուկներն ընդունակ են իրենց թաթիկների մի շարժումով առաջ բերել քամի և անձրև (Տե՛ս **Фрезер Дж.**, Золотая ветвь, М.-Л., 1931, с. 83-85):

Նկ. 2

Նկ. 3

Ուխտասարի մի հորինվածքում երկվորյակները գտնվում են «երկնանշանի», այծերի, մարդու, երեք շրջանների՝ լուսատուների միջավայրում (Նկ. 3): Նույն պատկերն ենք տեսնում նաև Ուխտասարի մեկ այլ ժայռապատկերում, որտեղ նրանք ներկայացված են ցուլի, մարդակերպ էակների և երկնային տարբեր գաղափարանշանների հետ (Նկ. 4): Ցլի առկայությունն այստեղ, բնականաբար, հաստատում է երկվորյակների կապը անձրևի, ինչպես նաև ամպրոպ-կայծակի և այն մարմնավորող աստվածությունների հետ: Ուստի և ժայռապատկերներում ցուլի, այլ դեպքերում նաև «կայծակ-այծերի առկայությունը երկվորյակների կողքին՝ միանգամայն տրամաբանական է»⁸:

⁸ **Խորայեղյան Յ. Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 218: Հայկական հերոսավեպի երկվորյակներ Սանասարն ու Բաղդասարը նույնպես կապված են ամպրոպ-կայծակի՝ երկնային տարերքի երևույթների հետ: Սաղմնավորվել են ջրից, ծնվել են ամպրոպ-կայծակի՝ աստվածուհուց՝ Ծովինարից (որոշ պատումներում Ծովյալ, Ծովյան) և օժտված են նույն ամպրոպային

Նկ. 4

Երկվորյակների անձրևաբեր հատկությունն ի հայտ է գալիս նաև մ.թ.ա. II հազ. մի ժայռանկարում, որը Յ. Մարտիրոսյանի կողմից վերծանվում է իբրև արեգակնա-լուսնային նախնադարյան տոմար⁹:

Աստղային այդ քարտեզի վրա երկվորյակները պատկերված են վեր պարզած ձեռքերում օձ-կայծակներ բռնած, «որոնք կարծես պատկերում են կատաղի, անհանգիստ երկնականարը՝ արև-կայծակի աստվածների կռվի պահին»¹⁰:

Նշված պատկերում երկվորյակները ներկայացվում են արևի և կիսալուսնի պատկերներին զուգահեռ: Եվ ինչպես իրավացիորեն գտնում են հեղինակները, այս հորինվածքներում պատահական չէ նաև ձիու առկայությունը, որն արևի խորհրդանիշ լինելուց բացի, նաև հնագույն կրոնապաշտամունքային պատկերացումներում անբաժան է երկվորյակ աստվածներից¹¹:

Յնդկական Աշվիններն ու հունական Դիոսկուրները, որոնք սկզբնապես ունեցել են ձիու կերպարանք, համարվել են Ինդրայի և Ջևսի զավակ-նժույզները¹²: Ինքը՝ Աշվին (*a'sva*), նշանակում է «ձի»: «Սասնա ծռեր» էպոսի պատումներից մեկում (պատում ԻԴ, էջ 1031) երկվորյակ եղբայրների մայրը հղիանում է ձիու սմբակի տեղում գոյացած ջուրը խմելուց, իսկ երկվորյակներին ուղեկցում է նույն երկնային տարերքի հատկանիշներով օժտված ձին՝ Քուռկիկ Ջալալին:

հատկանիշներով: Յնդկական և հունական երկվորյակներ Աշվիններն ու Դիոսկուրները ևս համարվում էին ամպրոպային Ինդրայի և Ջևսի զավակները: Աշվինները, երկնքի ծնունդ լինելով, ամենուրեք հետևում էին ամպրոպ-կայծակի աստծուն՝ Ինդրային (*Պտերնբերգ*, 75-76), պերուացիները երկվորյակներին համարել են կայծակի աստծու զավակներ: Յին գերմանական ցեղերը հավատացել են, որ երկվորյակների ծնունդին մասնակից է կայծակի աստվածը (*Պտերնբերգ*, 140):

⁹ *Մարտիրոսյան Յ. Ա.*, Նախնադարյան Յայաստանի արեգակնա-լուսնային տոմարը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N7, 1973, էջ 32, աղ. 8:

¹⁰ *Մարտիրոսյան Յ. Ա., Իսրայելյան Յ. Ռ.*, Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Երևան, 1971, էջ 18, նկ. 145:

¹¹ Նույն տեղում: Յիշենք, որ Քսենոֆոնի վկայությամբ՝ հայերը դեռևս մ.թ.ա. 5-րդ դարում արևային աստծուն (Յելիոս) ձիեր էին նվիրում և զոհաբերում: Իսկ Ստրաբոնը հավաստում է, որ աքեմենյանների ժամանակ Յայաստանի սատրապը պարսից արքային 20.000 մորուկ էր ուղարկում միհրական տոների համար:

¹² *Պտերնբերգ Ա. Я.* Первобытная религия в свете этнографии, Л., 1936, с. 79-81.

Նժույգների վրա են հանդես գալիս նաև միջնադարյան հայ երգերի «Թուխ-կտրիճները», իսկ բրոնզեդարյան ու միջնադարյան ժայռապատկերներում՝ կենդանական արային երկվորյակները: Հայկական հեքիաթներում հերոսները ծիերին դուրս են բերում ծովի հատակից՝ թափահարելով նախապես ծովի ափին պահվող սամձը: Ծովերի, լճերի մեջ ապրող այս ջրածին և հրեղեն ծիերը կարող էին ի կատար ածել մարդկանց բոլոր ցանկությունները: Հայկական հեքիաթներում հերոսներից մեկն ունենում է երեք ձի՝ «մինը կեծակից էր, մեկելը՝ քամուց, մեկելը՝ կրակից»¹³:

Հայ բանահյուսության մեջ արևը հաճախ պատկերացվել է նաև թռչունի կերպարանքով: Արևի ու Լուսնի վաղնջական թռչնակերպ և հետագա մարդակերպ պատկերացումներում ևս դրսևորված են երկվորյակային հատկանիշներ:

Այդ պատկերացումները պահպանվել են ինչպես հին նյութական մշակույթի հուշարձաններում, այնպես էլ հայ բանավոր ավանդության, մասնավորապես՝ հանելուկների մեջ: Ըստ Ս. Հարությունյանի՝ Վասպուրականից գրառած արեգակին նվիրված հանելուկներից մեկում արեգակը պատկերացվել է կտուցին ոսկե օղ (=լական) բռնած թռչունի կերպարանքով¹⁴: Հնագետ Հ. Մարտիրոսյանը արեգակի այս նույն պատկերացումը գտնում է Գեղամա լեռների ժայռապատկերներում և ուշ բրոնզեդարյան հուշարձաններում¹⁵: Իսկ Ս. Հարությունյանը դարձյալ Վասպուրականից գրառված արևի մասին սույն հնավանդ հանելուկի՝ «Էրկու օսկի լայլակ (արագիլ), Առավոտյան զանգեր տվին, ընցան ծովու վրեն, Իրիկուն վերջացան», ծանոթագրության մեջ նկատում է. «Ըստ այսմ՝ ժողովրդի տիեզերական պատկերացումների մեջ արեգակը երկվորյակ անձնավորում կամ առարկայացում է ունեցել («Էրկու օսկի լայլակ»)»: Նույն երևույթն է դիտվում նաև N 9 հանելուկի մեջ, որտեղ արեգակը պատկերացվել է թե՛ որպես թռչուն, թե՛ որպես ոսկե օղ¹⁶:

Կարծում ենք, որ հետազոտողը միանգամայն իրավացի է, քանզի մ.թ.ա. II հազարամյակից եկող արևային մի զարդանախշում թռչունը (հավանաբար՝ արագիլ) երկգլխանի է, որ նշան է նրա երկվորյակության¹⁷:

Արեգակի երկվորյակ պատկերացման նախնադարյան նշաններ են պարունակում նաև լուսատուների մասին ավանդազրույցները¹⁸: Դրանցից մեկում թռչունը հանդես է գալիս իբրև արևին հակոտնյա երկվորյակային կերպար: Իսկ մյուս առասպելական զրույցում արևը նստած է առյուծի մեջքին և սլանում է երկնականարով: Առյուծը զինված է վիթխարի թրով և պաշտպանում է արևին քաջ-

¹³ «Սինամ թագավորի հեքիաթը», Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հատ. III, Երևան, 19, էջ 280: Ընդհանրապես արևելյան և հին հայկական առասպելաբանության մեջ արևի և ամպրոպի աստվածություններն ամենուրեք հանդես են գալիս միատեղ, որն էլ վառ արտահայտված ենք տեսնում նաև բրոնզեդարյան և ուրարտական պատկերազրույցումներում:

¹⁴ **Հարությունյան Ս. Բ.**, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Երևան, 1965, N9,10,11,12:

¹⁵ Տե՛ս **Մարտիրոսյան Հ. Ա.**, Գիտությունն սկսվում է նախնադարում, Երևան, 1978, էջ 34-71:

¹⁶ **Հարությունյան Ս. Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 216:

¹⁷ Տե՛ս **Մարտիրոսյան Հ. Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 39, նկ. 39:

¹⁸ Տե՛ս **Ղանալանյան Ա. Տ.**, Ավանդապատում, Երևան, 1968, N3-4:

քերից¹⁹:

Ժայռապատկերներում երկվորյակները հաճախ ուղեկցվում են լուսատուների երկրաչափական խորհրդանիշներով: Կան պատկերներ էլ (նկ. 1), որտեղ նրանք գտնվում են կենդանիների և մարդու միջավայրում: Երկվորյակների երկու զույգեր էլ ուղեկցվում են լուսնի պատկերով, որը ևս պատահական չէ, քանի որ երկվորյակները, անծրաբեր էակներ լինելով, կապվում էին նաև լուսնի հետ. «Քանզի այս գոտին, որ կիսալուսին է համակարգի, սա է դայեակ անծրաաց և սնուցիչ բուրաստանաց», - գրում է Շիրակացին²⁰:

Ուխտասարի մի ժայռանկարում (նկ. 2) երկվորյակներն իրարից բաժանված են աստղանշանով: «Ամեն մի երկվորյակի ծնունդը առիթ էր մի նոր պաշտամունքային առարկայի ստեղծման, ամեն մի երկվորյակ իր ծննդյան օրից և իր ծնունդով աստվածային էակ է: Այսպիսով՝ երկվորյակների պաշտամունքը դառնում է երկրպագող մարդկանց պաշտամունք: Շատ ժողովուրդների և ցեղերի մեջ երկվորյակները զուգորդվում են երկնային լուսատուների հետ (արև-լուսին և այլն)»²¹:

Մի քանի ժայռանկարներում երկվորյակները պատկերված են գլխի մոտ լուսատու շրջանակների պսակով (նկ. 5) և ներկայանում են իբրև լուսատուներ՝ հանդես գալով հորիզոնական տարածած թևերով՝ երկու այծերի հետ²²:

Նկ. 5

Չաջորդ պատկերում (նկ. 6) դարձյալ երկվորյակների հետ քանդակված է երկու այծ, սակայն, ի տարբերություն նախորդի, մի շրջանակը գտնվում է երկվորյակներից մեկի ուսի մոտ, մինչդեռ երկվորյակներից մյուսը մեկական շրջանակ ունի գլխի և ոտքի մոտ: Եվ ինչպես կարծում են մշակույթի պատմաբանները (Յ. Իսրայելյան, Յ. Մարտիրոսյան), լուսատուների դիրքի փոփոխությունն ունեցել է կարևոր նշանակություն նախնադարյան աստղագուշակների համար:

¹⁹ Նույն տեղում, N 1 Դ:

²⁰ *Աբրահամյան Ա. Գ.*, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 325-326:

²¹ *Штернберг Л. Я.*, նշվ. աշխ., էջ 82:

²² Այծը հին արևելյան և հունական շատ առասպելներում հանդես է գալիս որպես երկվորյակային աստվածությունների հովանավորող ու սնուցող:

Նկ. 6

Երկնային լուսատուների դիրքի ու շարժման համապատասխան արվել են զանազան գուշակություններ՝ կապված եղանակի փոփոխության, ցանքսերի, մահվան, մարդկանց ու կենդանիների ծննդաբերության, արևի, լուսնի խավարումների և այլ երևույթների հետ²³:

Սյունիքի մեկ այլ նկարում (նկ. 7) պատկերված են հորիզոնաձև տարածած թևերով, օդակով ավարտվող իրաններով երկու զույգ կերպարներ, որոնց միջև գտնվում է այժ՝ իրանի մոտ իրար կպած երկու խաչերով:

Նկ. 7

Զույգ խաչը համապատասխանում է Շիրակացու այն տեղեկությանը, ըստ որի՝ երկվորյակներն ունեն երկու աստղ²⁴:

Ըստ Զ. Իսրայելյանի՝ երկվորյակներին պատկանող և նրանց խորհրդանշող երկու աստղը մեր նախնիների կողմից զուգորդվել է գիշերվա (լուսնի, գիշերային աստղ) և ցերեկվա (արև, արշալույս) լույսի հետ²⁵:

Այն, որ երկվորյակները կապված են եղել որևէ լուսնային երևույթի հետ, տեսնում ենք նաև «Սասնա ծռերի» պատումներից մեկում. «Երկվորե որ գուբեր չուրմի կես գիշեր, Սանասարն նոբադարություն կ'եներ: Էնդոնց եղն էլ Բաղդասարն գ'ելներ չուր մի լուսուն կը մոտներ. աղոթրընի մոտն էլ՝ մերն կ'եներ, չուր մի լուբ մի լուսանան կը մոտներ, շիտակ լուս կու բացվեր: Լուսն որ կը բացվեր,

²³ Տե՛ս **Մարտիրոսյան Զ. Ա.**, Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Երևան, 1981, էջ 78:

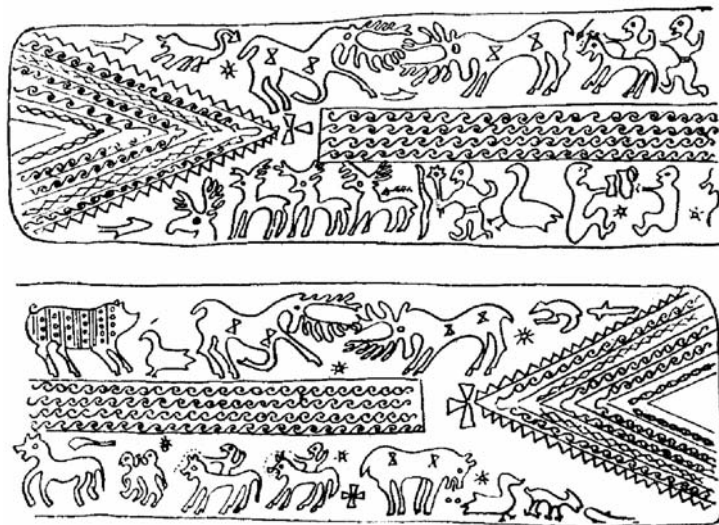
²⁴ **Աբրահամյան Ա. Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 331:

²⁵ **Իսրայելյան Զ. Ռ.**, Երկվորյակների պաշտամունքի հետքերը հին Հայաստանում, ՊԲՀ, 1980, N 3, 15 220:

արեվն կ'առնէր, կ'ելնին ուրանց դաթար-դութուր կը բառնին, կ'երթին ուրանց ճամբխուն... Չուրի կես գիշերն Սանասարն կը քաշեր: Եկավ Բաղդասարի դորն...»²⁶:

Այսինքն՝ երկվորյակները մարմնավորում են արեգակի օրապտույտը՝ արևածագն ու մթնշաղը: Ցերեկվա և գիշերվա հերթագայության հետ են կապված նաև հնդկական Աշվինները. արթնանալով՝ սլանում են ոսկե անվակառքով, որին լծված են ձիեր, թռչուններ: Նրանց ուղեկցում է արշալույսի աստվածուհի Ուշասը, որի հայտնվելը նշանակում է օրվա սկիզբ: Նա երկնքով քշում է կարմիր ամպոպային կովերին և ուղի հարթում արևի համար²⁷:

Երկնային տարերքի գաղափարն է դրսևորված մ.թ.ա. II հազ. վերջի և I հազ. սկզբների մի քանի բրոնզե գոտիների պատկերներում: Բրոնզե այդ գոտիները հայտնաբերվել են Սամթավրոյի ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի ժամանակաշրջանին պատկանող դամբարաններում (նկ. 8): Առաջին գոտու վրա պատկերված են ձուկ, եղջերուներ, ձի, առյուծ, խոզ, թռչուն, այծ: Մարդկային կերպարներն են երկվորյակները և աղեղնավորը: Գոտու ստորին շարքում երևում են իրար կպած երկու մարդուկներ, որոնք հաջորդ պատկերում հանդես են գալիս իբրև հեծյալների: Այս բոլոր պատկերները հաճախ ուղեկցվում են լուսատուների երկրաչափական խորհրդանիշներով: Լուսատուի նշանն էլ նրանց բաժանում է արջի, բադի, այծեղջյուրի և ձկան պատկերներից: Գոտու վրա իրար պոզահարող եղջերուներն իրենց վրա կրում են «փայլակ» գաղափարանշանը, որ խորհրդանշում է ամպոպ-կայծակը²⁸:

Նկ. 8

²⁶ «Սանա ծռեր», հ. Ա. Խմբագրեց պրոֆ. Մ. Աբեղյան, աշխատակցությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1936, պատում Դ, էջ 140-141, &4:

²⁷ Տե՛ս **Ашвин**, МНМ, Т.І., Москва, 1980, с. 144.

²⁸ Տե՛ս **Մարտիրոսյան Յ. Ա.**, Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Երևան, 1981, էջ 78:

ժայռապատկերներում, ինչպես երևում է, երկվորյակներն ամենուրեք հետևում են կամ կայծակնաբեր եղջերուներին կամ աղեղնավորին. «Աղեղնավորը, յորում են աստղեք վեց, եթե տեսանիցես, զնոսա ի թրթռմանաց, գիտասջիր, թե առաքին ի նոցանէ աստեղք հանգոյնք, ծովք խռովին, և ամպքն զուարաճանան», - գրում է Շիրակացին²⁹:

Շիրակացու մեկ այլ վկայությամբ «Շնաստղը, Խողովակը, Վաքըն, Ծիծառն, սայլն, միւս սայլն, մարզոնն, կարծրնգեաց, ճոկանոտնն, ջրբաշխն, խոզն, Անդիակն, Արկաւղն: Սրանք աստեղք են, որ ցուցանեն զանձրևաց սաստկութիւնն³⁰»:

Նշված գոտու վրա առկա են արջը, թռչունը, խոզը, ձուկը, ջրասամույրները: Արջերը, ըստ հնագետ Զ. Մարտիրոսյանի, հավանաբար ներկայացնում են Մեծ և Փոքր Արջերի համաստեղությունները, իսկ մնացած կենդանիները խորհրդանշում են անձրևաբեր աստղեր լինելու հանգամանքը³¹: Եվ քանի որ երկվորյակները համարվում էին անձրևաբեր, եղանակ կարգավորող էակներ, ուստի կենդանականաբարում համալրել են գարնան մայիս ամիսը՝ խորհրդանշելով բնության զարթոնքը. «Խոյ, ցուլ, երկրաւորի... Սոքա երեքեան յեղանակ զարնանալին», - գրում է Շիրակացին³²:

Սամթավրոյի դամբարանից գտնված բրոնզե գոտու վրա նետ ու աղեղով զինված, եղջերուներին և այծերին նետահարող երկվորյակներից բացի հանդես են գալիս նաև գայլեր:

Ուսումնասիրություններից հայտնի է, որ երկվորյակ աստվածների կենդանակերպ դրսևորումներից մեկն էլ գայլն է³³:

Վեդայական ավանդության մեջ Աշվինները գայլերի տերերն ու հովանավորներն են, երբեմն պատկերացվել են գայլերի կերպարանքով: Հունական ավանդության մեջ ևս Դիոսկուրները զուգորդվում են գայլերին. Անտիուտեի ամուսինը՝ երկվորյակների հայր Լիկոսը գայլ է: Ապոլոնի մակդիրներից մեկն է Լիկեյոս (= «գայլային»), իսկ Ապոլոնի և Արտեմիդի մայրը՝ Լետոն, էգ գայլի կերպարանք է ընդունում: Հռոմեական երկվորյակներ Հռոմուլոսի և Հռեմոսի մայրը՝ Ռեյա Սիլվիան, սրբազան աղբյուրի մոտ՝ գայլերին հովանավորող Մարս աստծո պուրակում, գայլերից քշվում է քարանձավ, որտեղ նրան գտնում է Մարսը: Նրանց զուգավորումից ծնվում են երկվորյակները, որոնք հետագայում սնվում են էգ գայլի կաթով³⁴:

Երկվորյակների՝ գայլերի հետ ունեցած հինավուրց կապի դրսևորումներ է գտնում Ս. Հարությունյանը «Արտավազդի» առասպելի մի քանի տարբերակներում՝ հերոսի շղթաները կրծող տարագույն զույգ շների կերպարում: Դրանցից են դյուցազնին ծառայելու պարագան, նրանց տարագույն լինելու հանգամանքը՝ սև, սպիտակ, որոնց սպիտակը խորհրդանշում է արևը, սևը՝ լուսինը: Առաջինը

²⁹ Աբրահամյան Ա. Գ., նշվ. աշխ., էջ 331-332:

³⁰ Նույն տեղում:

³¹ Տե՛ս Մարտիրոսյան Զ. Ա., Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Երևան, 1981, էջ 79:

³² Աբրահամյան Ա. Գ., նշվ. աշխ., էջ 323:

³³ Штернберг Л. Я., նշվ. աշխ., էջ 79-81:

³⁴ Штернберг Л. Я., նշվ. աշխ., էջ 142:

կապված է լուսավոր աշխարհի կյանքի հարատևության հետ, երկրորդը՝ սև ու մութ աշխարհի, ստորգետնայքի գաղափարին³⁵:

Երկվորյակ գայլերի պատկերներ են հայտնաբերվել նաև Լոռի-բերդի մ.թ.ա. X-VIII դդ. դամբարանների հախճապակյա տուփի կողերի վրա, որտեղ գայլերից մեկը տեղավորված է յուրաքանչյուր կողի վերին մասում, մյուսը՝ ստորին: Նրանց միջև պատկերված են պտղաբերության, արգասավորման գաղափարն արտահայտող երկրաչափական պատկերներ³⁶: Արկղիկը, ընդհանրապես, համարվել է երկվորյակների ատրիբուտը և խորհրդանշել է հարստություն և առատություն³⁷:

Հայկական լեռնաշխարհում երկվորյակների պաշտամունքը, սկիզբ առնելով բրոնզե դարից, շարունակվում է նրա հաջորդ փուլերում և թափանցում հայ հեթանոսական, հետագայում նաև քրիստոնեական կրոնի ոլորտները:

Հեթանոսական շրջանի վկայություններ են «Թուխ Մանուկ» կոչվող հուշարձանները, որոնք, ըստ Հ. Մարտիրոսյանի, սկզբնապես եղել են երկվորյակների գերեզմաններ և գրեթե բոլոր դեպքերում գտնվել են սրբազան աղբյուրների կամ գետակների մոտ՝ մշտապես խոնավ լինելու և դրանով իսկ անձրև ապահովելու նպատակով³⁸:

Թուխ Մանուկները հիմնականում եղել են մատուռանման կառույցներ կամ էլ՝ գերեզմանաձև փոքրիկ շինություններ³⁹:

«Ամենափոքրիկ մատուռ մը, կամ առանց կավաշաղախի շարված քարերով շենք մը, և անոնց մեջ ճրագ ու խնկանոց... Թուխ Մանուկն այս է»⁴⁰:

Ըստ հնագետ Հ. Իսրայելյանի՝ «Թուխ Մանուկ» կոչվող այդ հուշարձանների վառ ապացույցներն են Դվինի մի դամբարանի վրա դրված սալաքարերը՝ վրան քանդակված մարդկային գույգ էակներ, որոնք, ի տարբերություն մյուս ժայռապատկերային երկվորյակների, կրում են սրածայր գդակներ և զերծ են լուսատուներ խորհրդանշող նշաններից⁴¹:

Թուխ Մանուկների մատուռները մինչև այսօր էլ համարվում են սրբատեղի⁴²:

³⁵ **Հարությունյան Ս. Բ.**, Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, 2000, էջ 351:

³⁶ Տե՛ս **Մարտիրոսյան Հ. Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 75:

³⁷ **Штернберг Л. Я.** Культ близнецов в Китае и индийские влияния, Сборник Музея антропологии и этнографии, VI, Л., 1927, с. 3-4.

³⁸ **Մարտիրոսյան Հ. Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 79:

³⁹ **Մնացականյան Աս. Շ.**, Թուխ մանուկ հուշարձանների մասին, ՊԲՀ, N 2, 1976, էջ 179:

⁴⁰ **Սրվանձտյանց Գ.**, Գրոց ու բրոց, Երևան, 1978, էջ 79:

⁴¹ **Իսրայելյան Հ. Ռ.**, Երկվորյակների պաշտամունքի հետքերը հին Հայաստանում, ՊԲՀ, N3, 1980, էջ 227:

⁴² Բանահավաքչական գործուղման ընթացքում այցելելով Գեղարքունիքի մարզի մի քանի գյուղեր՝ ակնատես եղանք, որ Կարմիրգյուղում, Սարուխանում և Լանջաղբյուրում գոյություն ունեն Թուխ Մանուկ սրբատեղիներ, որոնք բոլորն էլ կառուցված էին ջրերի՝ գետակների մոտակայքում: Ընդ որում, Լանջաղբյուրի՝ Թուխ Մանուկ մատուռը գտնվում է կիսավեր վիճակում, և տեղացիները բացառում էին մոտակայքում ջրի գոյության փաստը: Միայն միջին տարիքի մի տղամարդ, տուրք տալով մեր պնդումներին, նշեց, որ մի քիչ վերև մի ջրաղաց կա ու մի առու:

Այսպիսով՝ ժայռապատկերներում և կիրառական արվեստի մեջ պահպանված երկվորյակների պատկերներն ապացուցում են, որ նրանց պաշտամունքը գոյություն է ունեցել բրոնզեդարյան և շատ ավելի վաղ ժամանակներում, որն էլ պահպանվել ու հարատևել է հայ ժողովրդի մեջ նաև քրիստոնեության ժամանակաշրջանում՝ ընդհուպ մինչև մեր օրերը:

СЛЕДЫ ПОВЕРЬЯ И КУЛЬТА БЛИЗНЕЦОВ В ДРЕВНЕЙШИХ ПАМЯТНИКАХ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ АРМЯНСКОГО НАГОРЬЯ

Л. Х. Креджян

В данной статье были анализированы мифологические близнецные сюжеты в древнейших памятниках материальной культуры Армении и на этой основе были показаны представления о Близнецах коренных жителей и мифологические проявления вокруг этой задачи у исконных армян.

Опираясь на результаты исследований историков древнеармянской культуры, нами были представлены наскальные изображения, являющиеся проявлениями культа Близнецов в древней пиктографии и тем самым была обоснована идея существования данного культа и поверья на территории Армянского нагорья с третьего тысячелетия до н. э. Следовательно, вовсе не случайно сюжетное проявление мифов о Близнецах во всей системе армянской эпической традиции.

THE SIGNS OF TWINS' CREED AND CULT ON THE MONUMENTS OF ARMENIAN OLD MATERIAL CULTURE

L. Kh. Ghrejyan

The twins' deity cult in monuments of old Armenian material culture is examined, and the fabulous ideas of native Armenians about the twins are shown in this article. Historians, who studied old Armenian culture, presented us rocky pictures, which are one of the evidences of twins cult and belong to the 3rd century.

Thus it is clear, that the legend of twins is formed and that their cult existed in bronze era and even earlier, which was maintained and lasted in Armenia from the Christian time to nowadays.